

עבודה סוציאלית בגישה פמיניסטית
עם צעירות וצעירים במצבי סיכון

מדרוך יישומי BEST PRACTICES

עבודה סוציאלית בגישה פמיניסטית עם צעירות וצעירים במצבי סיכון

מדריך יישומי BEST PRACTICES

עמותת בת עמי - תחום "בדרכי"

תשע"ט - 2019

איסוף חומרים וכתיבה: קרני ברק

עריכה והגהה: רעות כץ

עיצוב והפקה: לאה חורי

תודות:

כתיבת מדריך זה התאפשרה בזכות תמיכתה הנדיבה

של קרן "נגדיר" ומענק מתכנית "יתד" -

התכנית הלאומית לצעירות וצעירים במצבי סיכון,

מייסודה של משרד העבודה, הרווחה והשירותים

החברתיים וג'וינט אשלים.

מבוא

תחום "בדרכי" (ובשמו הקודם "תחום נערות וצעירות") פועל זה 15 שנה במסגרת עמותת בת עמי, ועוסק בליווי צעירות וצעירים במצבי סיכון ומצוקה בדרכן/ם ליצירת חיים בוגרים מלאי משמעות. זאת, באמצעות שלוש תוכניות - המרכזית שבהן היא תוכנית השירות הלאומי-אזרחי - ששמות דגש על הקניית כלים להתמודדות עם מצבי חיים שונים; הגברת תחושת המסוגלות; הרחבת אפשרויות הבחירה; בניית קשר משמעותי; ויצירתן של חוויות הצלחה. פעילותן של כל התוכניות מבוססת ושואבת מתוך הגישות הפמיניסטיות בעבודה הסוציאלית.

בהקשר זה נבהיר כי תוכניות "בדרכי" הן מסגרות ממוקדות מטרה במהותן - הכנה לשירות לאומי-אזרחי, ביצוע שירות משמעותי, ושילוב בלימודים או בעבודה, כל זאת כחלק מתהליך השיקום של הצעירות; הייחודיות בתוכניות שלנו היא בשילובן של פרקטיקות פמיניסטיות בתוך המסגרות הממסדיות הללו.

על אף הניסיון רב השנים, ועל אף הרחבת היקף הפעילות של תחום "בדרכי" והפיזור הגיאוגרפי שלו, הידע שעל בסיסו פועלות התוכניות (מודל הפעולה, העקרונות המובילים, דרכי העבודה וכד') נותר סמוי, כ"תורה שבעל-פה". מדריך זה נועד אפוא לאסוף, לעבד, להמשיג, ובסופו של דבר למסד את הידע שנצבר בתוכניות "בדרכי", כדי להפוך אותו מתורה שבעל-פה לתורה שבכתב.

בכתיבת המדריך התבססנו על החומרים הכתובים המועטים שיש בנמצא (מחקרים אקדמיים ומחקרי הערכה), ובעיקר על ראיונות ושיחות עם חברות הדרג הניהולי של תחום "בדרכי", הכולל שבע מנהלות בעלות ניסיון רב בעבודה עם צעירות במצבי סיכון, וכן בעבודה בגישה פמיניסטית בתוך מסגרות ממסדיות.

אנו רואות חשיבות רבה ביישומן של הגישות הפמיניסטיות בעבודה עם צעירות וצעירים במצבי סיכון - ועל אחת כמה וכמה במסגרות ובהקשרים ממסדיים ו"נורמטיביים" - ומקוות שמדריך זה יסייע להנגיש ולהרחיב את השימוש בגישות אלו, תוך התמודדות עם האתגרים הייחודיים הכרוכים בכך.

לסיום, פרסום מדריך זה מהווה הזדמנות לומר תודה למנכ"ל הקודם של בת עמי, ידעיה ליון, שהכניס לשירות הלאומי נערות ונערים שעד כה לא ניתנה להן/ם ההזדמנות להתנדב ולתרום. ידעיה פעל רבות להרחבת תוכנית השירות הלאומי "נערות ונערים למען הקהילה", כדי שתיתן מענה לכל צעירה וצעיר שאינם רצויים באף מסגרת אחרת. שלושת תוכניות "בדרכי" לא היו פועלות כיום ללא השקעתו הרבה של ידעיה ועל כך אנו מודות מקרב לב.

5	מבוא
6	תחום "בדרכי": רקע
7	הנגשת השירות הלאומי-אזרחי לצעירות וצעירים במצבי סיכון
8	תוכנית צל"ש - צעירות לקראת שירות
8	תוכנית השירות הלאומי נערות ונערים למען הקהילה
9	תוכנית המשך לבוגרות שירות
11	עבודה סוציאלית עם צעירות וצעירים במצבי סיכון: רקע תיאורטי
11	גישת הכוחות
11	בגרות בהתהוות
12	עבודה סוציאלית פמיניסטית
	מהתיאוריה אל השטח:
14	עקרונות פמיניסטיים בעבודה עם צעירות "בדרכי"
14	יצירת קשר ודיאלוג בגובה העיניים
15	חיזור
17	הכרה בכוחות
18	יצירת קבוצת שייכות
20	תיווך למענים בקהילה
21	אתגרים ביישום עקרונות פמיניסטיים במערכת ממסדית
21	פיתוח יחסי קרבה במסגרת היררכית
22	התגמשות בתוך מסגרת קשיחה
25	סיכום
26	מקורות

תחום "בדרכי": רקע

בת עמי (מיסודה של עמותת אלומה) הוקמה בשנת 1994 כארגון שירות לאומי. כיום, העמותה פועלת לקידום צדק חברתי, ערבות הדדית ושוויון הזדמנויות לכלל בוגרות ובוגרי י"ב. בת עמי חרטה על דגלה יחס אישי לכל מתנדב ומתנדבת, ומתן מענה ראוי לצרכיהן/ם במסגרות עוטפות ומותאמות.

תחום "בדרכי" הוא אחד מענפיה המרכזיים של העמותה, והוא מתמקד, כאמור, בליווי צעירות וצעירים במצבי סיכון, הבוחרות/ים להתנדב לשירות לאומי-אזרחי. התחום מפעיל שלוש תוכניות, המתקיימות ברצף בהתאם לגיל המשתתפות:¹ תוכנית הכנה לשירות, תוכנית שירות לאומי ותוכנית ליווי אחרי שירות.

בכל שנה משתתפות בתוכניות בת עמי המשתייכות לתחום "בדרכי" כ-500 צעירות. כיום, ישנן למעלה מ-2,000 בוגרות שהשתתפו בתוכנית אחת לפחות של "בדרכי" מאז נוסדה התוכנית הוותיקה ביותר, בשנת 2004. תוכניות התחום פועלות בפיזור ארצי נרחב, מעפולה בצפון ועד באר שבע בדרום, ונותנות מענה לצעירות מכל רחבי הארץ וממגוון קבוצות חברתיות - יהודיות וערביות, חילוניות ודתיות.

אוכלוסיית היעד של שלושת תוכניות "בדרכי" מורכבת בעיקר מצעירות (אך גם מצעירים) מרקע של מצבי סיכון ומצוקה, שצריכות ליווי ותמיכה אינטנסיביים לרוב, עקב אחד או יותר מהמאפיינים הבאים:

¹ במקור תוכנית השירות הלאומי פנתה רק לצעירות, אך כשגדלה החלה לפנות גם לצעירים, וכיום היא היחידה מבין שלוש תוכניות תחום "בדרכי" שיש בה גם בנים. היות שעדיין מרבית המשתתפות הן בנות, ומטעמי נוחות, נעשה במסגרת זה שימוש גורף בלשון נקבה, על אף שהדברים מתייחסים לכל המגדרים.

- לא סיימו 12 שנות לימוד ומתקשות להתמיד במסגרות שונות;
- חסרות מיומנויות חברתיות וכישורי חיים חיוניים ובעלות דימוי עצמי נמוך;
- חסרות עורף משפחתי ולעיתים אף מקום מגורים;
- מצויות במצוקה כלכלית;
- נוטות להתנהגויות מסכנות כגון זנות והתמכרות לאלכוהול ולסמים;
- חוו פגיעה מינית ועל רקע זה נוטות לפגוע בעצמן (הפרעות אכילה, ניסיונות אובדניים וכד').

הנגשת השירות הלאומי-אזרחי לצעירות וצעירים במצבי סיכון

בשנת 2007 החליטה הממשלה על הרחבת השירות האזרחי-לאומי בישראל. לשירות מעין זה יש היסטוריה ארוכה, והוא פועל במתכונות שונות במספר מדינות בעולם. בישראל זוהי מסגרת התנדבותית, המאפשרת שירות לקבוצות אוכלוסייה שמסיבות שונות אינן מתגייסות לשירות חובה בצבא.

מרבית מתנדבות השירות הלאומי הן צעירות שקיבלו פטור משירות בצה"ל על רקע היותן דתיות. כחלק מחזון "בת עמי" לתת מענה לאוכלוסיות מוחלשות במסגרת השירות האזרחי-לאומי, יצרה העמותה מסלולים ייחודיים של שירות עבור צעירים עם מוגבלות, צעירות מהחברה הערבית, צעירות יוצאות אתיופיה, וגם צעירות וצעירים במצבי סיכון ומצוקה.

תוכנית השירות הלאומי "נערות ונערים למען הקהילה" הוקמה ב-2004, כמענה ייחודי ומותאם לצעירות שנמנעה מהן ההשתלבות במסגרות שאליהן פונות בנות גילן. צעירות אלו פטורות משירות צבאי על רקע נסיבות חייהן, ונתפסות בעיני הסביבה ובעיני עצמן כ"לא רלוונטיות" בכל הנוגע לשירות הלאומי. הביקוש לתוכנית, וכן הקמת המנהלת לשירות אזרחי-לאומי (כיום - רשות השירות האזרחי-לאומי) והתקנים הייחודיים מטעמה, אפשרו את הרחבתה של התוכנית ואת מיסודה (סופרמן-הרניק ושות', 2018).

עם השנים, הוסיפה בת עמי תוכנית הכנה לשירות ("צל"ש") ותוכנית המשך לבוגרות השירות, כך שנוצרה סדרה של שלוש תוכניות המתקיימות ברצף. שלוש התוכניות פונות לאותו קהל יעד: צעירות וצעירים שהתמודדו עם קשיים לאורך חייהן/ם - חלקן חוו אלימות ופגיעות קשות, אחרות הגיעו מרקע של מצוקות משפחתיות וכלכליות מורכבות. מדובר בצעירות שנשרו ממסגרות פורמליות ובלתי פורמליות, ולאורך שנים ניהלו דיאלוג מורכב עם מוסדות חברתיים וחוו הדרה ואי שייכות. לרוב, אירועים אלו נותנים את אותותיהם בצעירות, ומתבטאים בתחושות של ניכור בדידות, כעס, וקושי לתת אמון בעולם ובדמויות משמעותיות בסביבתן.

בעמודים הבאים נתאר בהרחבה את פעילותן של שלוש תוכניות תחום "בדרכי".

תוכנית צל"ש - צעירות לקראת שירות

תוכנית "צל"ש - צעירות לקראת שירות" היא תוכנית הכנה לשירות צבאי/לאומי, שהוקמה ביוזמת משרד הרווחה (שירות נוצ"ץ), ומופעלת ע"י בת עמי בשמונה השנים האחרונות. התוכנית מיועדת לכ-150 צעירות בשנה בגילאי 20-17.5, שקיבלו פטור מגיוס לצה"ל או שעתידות להתגייס במסגרת גיוס מיוחד (בעלות נתוני גיוס נמוכים).

מטרתה של התוכנית היא הוצאת הצעירות ממעגלי המצוקה האישית, המשפחתית והחברתית, והכנתן לחיים בוגרים ועצמאיים. זאת באמצעות רכישת תעודת מקצוע, הכנה לשירות משמעותי, פיתוח מיומנויות וכישורי חיים, וכן העצמה וחיזוק של תחושת המסוגלות.

תוכנית צל"ש נמשכת עשרה חודשים, והיא פועלת בעשר קבוצות ברחבי הארץ. כל קבוצה מלווה ע"י רכזת, עו"ס במקצועה.

התוכנית כוללת:

- הכשרה מקצועית - הקבוצות ממוקמות בתוך בתי ספר מקצועיים בפיקוח משרד העבודה, המציעים תעודת מקצוע בתחומים שונים כגון: גרפיקה, ניהול מערכות משרדיות, ניהול מחסן ממוחשב ועוד.
- הכנה לצה"ל (כולל ביטול הפטור), או לשירות הלאומי.
- יום הכשרה קבוצתית אחת לשבוע, הכולל העשרה ופעילות חברתית בנושאים שונים.
- קצבת הבטחת הכנסה מטעם הביטוח הלאומי: כ-1,600 ש"ח לחודש.

הצלחות: למעלה מ-90% מבוגרות התוכנית רוכשות תעודת מקצוע, וכ-93% ממשיכות אחרי התוכנית לשירות כלשהו (צבאי או לאומי).

התוכנית פועלת בשיתוף: משרד הרווחה, זרוע העבודה, ביטוח לאומי, צה"ל וקרנות פילנתרופיות.

תוכנית השירות הלאומי נערות ונערים למען הקהילה

"נערות ונערים למען הקהילה" היא תוכנית שירות לאומי-אזרחי המיועדת לכ-200 צעירות וצעירים בשנה בגילאי 23-18 אשר בוחרות ובוחרים להתנדב, למרות הדחייה מהצבא או מהשירות הלאומי הרגיל. **התוכנית נוסדה בשנת 2004 ע"י בת עמי.**

מטרת התוכנית היא מתן כלים ותמיכה לביצוע שירות לאומי מלא ומשמעותי, המספק חויית הצלחה ומרחיב את מנעד הזכויות ואפשרויות הבחירה בחברה הישראלית. השירות מסייע גם

בהכנה לעולם העבודה, ע"י פיתוח מיומנויות וכישורי חיים, ויצירת התנסות תעסוקתית מעשית. **תוכנית נערות ונערים למען הקהילה פועלת בכ-13 קבוצות ברחבי הארץ;** כל קבוצה מלווה ע"י רכזת - עו"ס או עובדת קידום נוער.

התוכנית כוללת:

- שירות התנדבותי בהיקף של 32 שעות שבועיות באמצעות "תקנים אישיים".
- אשת קשר המספקת ליווי והדרכה מטעם מקום השירות.
- יום הכשרה קבוצתית אחת לשבוע, הכולל הדרכה, שיתוף והתייעצות, ותכנים מגוונים.
- דיור במידת הצורך.
- קצבת הבטחת הכנסה מטעם הביטוח הלאומי: כ-1,600 ש"ח לחודש (בהתאם לצורך).

הצלחות: למעלה מ-85% ממשתתפות התוכנית מסיימות שנת שירות מלאה, וכ-88% מבוגרות התוכנית משתלבות בהמשך חייהן בלימודים ו/או בעבודה.

התוכנית פועלת בשיתוף: רשות השא"ל, משרד הרווחה, משרד החינוך, החצר הנשית, קרן ההזדמנות, קרן גרוס, ידידות טורונטו, מרכז אמונה ותורמים פרטיים.

תוכנית המשך לבוגרות שירות

תוכנית המשך היא תוכנית הכנה וליוי ללימודים ולעבודה, המיועדת לכ-150 צעירות בשנה בגילאי 19+. המשתתפות הן בוגרות תוכנית השירות הלאומי "נערות ונערים למען הקהילה". לרובן הגדול אין כל תמיכה כלכלית או משפחתית, והיות שטרם השתלבו במעגל העבודה, הן מתקשות "לעמוד על הרגליים" באופן עצמאי עם סיום השירות.

התוכנית פותחה בבת עמי בשנת 2012 מתוך הבנה שבוגרות השירות, על אף הדרך המשמעותית שעשו, עדיין אינן מצליחות ברוב המקרים לפרוץ את תקרת הזכוכית ולבנות לעצמן חיים הכוללים מסגרת של לימודים ו/או עבודה בעלת אופק, בהתאם לציפיות החברתיות מבנות גילן.

מטרתה של תוכנית המשך היא פיתוח של תמונת עתיד ותוכנית פעולה למימוש, הקניית כלים פרקטיים לחיפוש ומציאת עבודה ולהתמדה בה, ועבור מי שלומדת - גם סיום לימודים אקדמיים בהצלחה וקבלת תואר ראשון או תעודת מקצוע רלוונטית.

התוכנית פועלת בכחמש קבוצות ובשני ערוצים: "אקדמיה לחיים" - מסלול הכוונה ללימודים גבוהים; "ליווי לתעסוקה" - מסלול הכוונה להשתלבות בעבודה.

התוכנית כוללת:

- ליווי פרטני וקבוצתי - בבירור תחום לימודים, במציאת עבודה לטווח הקצר ובבניית חזון תעסוקתי להמשך.
 - יעוץ לבחירת מקצוע במכון המתמחה ביעוץ תעסוקתי.
 - קורסים ואבחונים: השלמת בגריות, פסיכומטרי וקורסים מקצועיים כמו גם, אבחון לקויות למידה ובעיות קשב.
 - חונכות לימודית - שיעורי עזר הניתנים ע"י דוקטורנטיות ומתנדבות נוספות.
 - מלגות שכר לימוד ומחיה.
- הצלחות:** משתתפות מסלול אקדמיה לחיים השתלבו באקדמיה פי 16 יותר מצעירות מרקע דומה שהיו בשירות לאומי, אך לא הצטרפו למסלול. כמו כן, 77% מהמשתתפות מסיימות את המסלול עם תואר ראשון.

התוכנית פועלת בשיתוף: קרן אדמונד דה-רוטשילד, קרן גרוס ותורמים פרטיים.

עבודה סוציאלית עם צעירות וצעירים במצבי סיכון:

רקע תיאורטי

עבודת תחום "בדרכי" מתבססת על שלוש מסגרות תיאורטיות עיקריות. המרכזית בהן היא העבודה הסוציאלית הפמיניסטית ועל כן נרחיב בעיקר עליה בפרק זה.

גישת הכוחות

"גישת הכוחות" (THE STRENGTHS PERSPECTIVE) היא זרם שהתגבש בתוך העבודה הסוציאלית האמריקנית, והרעיון המרכזי שלה הוא להחליף את ההתמקדות בבעיות, בחולשות ובפתולוגיה, שאפיינה את העבודה הסוציאלית, בהשקפת עולם המבססת את העבודה הסוציאלית על הכוחות והיכולות של המטופל/ת. הנחת היסוד של גישת הכוחות גורסת שבכל אדם יש כוחות, שאיתם צריך לעבוד במפגש המקצועי. לפי גישה זו, על איש או אשת המקצוע להתייחס אל האדם דרך כוחותיו ולא דרך בעיותיו (כהן, 2003).

בגרות בהתהוות

תקופת המעבר מגיל ההתבגרות (סוף שנות ה"עשרה") והכניסה ל"עולם המבוגרים", החל מגיל 18, היא תקופה משמעותית ורבת שינויים. ארנט (ARNETT, 2004) מכנה את התקופה שבין הגילאים 18-25 כ"בגרות בהתהוות". לתפיסתו, זוהי תקופה נפרדת הן מגיל ההתבגרות והן מגיל הבגרות הצעירה, המאופיינת בחוסר ודאות ובהיעדר החלטות ברורות לגבי העתיד. זהו שלב בחיים הכולל שינויים במקום המגורים ובמקום העבודה וחוסר יציבות כלכלית, ושבהלכו חווים התנסויות המזמנות למידה וחקירה עצמאית של האפשרויות העומדות בפני הצעיר/ה בעתיד. (ARNETT, 2004)

בישראל, בשלב "הבגרות בהתהוות" ישנה חשיבות עמוקה להשתלבות בשירות צבאי/לאומי, הן בהיבט החברתי ובהגברת תחושת השייכות, והן בהיבט הכלכלי-תעסוקתי. שירות אזרחי נחשב בחברה הישראלית למסלול נורמטיבי ומקובל. (מייזלס, 2010)

קטן (2010) מונה מספר תנאים שבכוחם להשפיע על יכולתו של הפרט לעמוד במשימות הכרוכות בשלב ה"בגרות בהתהוות" באופן שיאפשר השתלבות בחברה, ובהם: קיומו של עורף משפחתי/ חברתי המספק תמיכה רגשית וכלכלית, וכן תחושת שייכות, תחושת מסוגלות עצמית ודימוי עצמי גבוה; מצב בריאותי תקין, פיזית ונפשית; השכלה תיכונית המאפשרת המשך לימודים ושילוב בשירות צבאי/ אזרחי.

שלב ה"בגרות בהתהוות" מציב אתגר גדול בפני קבוצות מסוימות באוכלוסייה, ובהן צעירות במצבי מצוקה. כאהן-סטרבצ'ינסקי (2005) גורסת כי המעבר מגיל ההתבגרות לתקופת ה"בגרות בהתהוות" עלול להוות גורם סיכון ומשבר עבור צעירות שנמצאות על רצף הסיכון, וזאת בשל היעדר שירותי רווחה מותאמים לצעירים וצעירות מעל גיל 18, חסך בכישורי חיים בסיסיים כגון מיומנויות חיפוש עבודה ופיתוח יחסים בין-אישיים, ולעיתים קרובות, היעדר השכלה בסיסית (12 שני"ל). לכל אלו מתווסף קושי הנובע מהיעדר תמיכה רגשית וכלכלית של ההורים, בין אם מדובר בצעירות שהוצאו מהבית בילדותן למסגרת חוץ-ביתית, ובין אם בצעירות ממשפחות שמתמודדות עם מצוקה כגון עוני, אבטלה וחד-הוריות.

עבודה סוציאלית פמיניסטית

ברקוביץ'-רומנו ושות' (2013) טוענות כי הגישות הפמיניסטיות בעבודה הסוציאלית שמות להן למטרה לקדם את מצבן של נשים באמצעות חשיפה של אי השוויון המגדרי הרווח בפעולתן של מבנים וארגונים חברתיים ואשר מחוזק ע"י הבניות חברתיות, ובאמצעות מאבק בו. הן מתארות במאמין שלוש שיחים המושפעים ומשקפים את הגישות הפמיניסטיות:

א. "שיח של פגיעות" - מבוסס על ההנחה שכל נערה, באשר היא נערה, נמצאת במצב של פגיעות כתוצר של גיל ומבנה חברתי (CHODOROW, 1978). בגיל ההתבגרות נעלם קולן של הנערות, ומוסתרים הכוחות, היכולות והצרכים שלהן. השיח מציע הבנה של התנהגויותיהן של הנערות כתגובה לפגיעה, וכתגובה נורמלית למצבי חיים בלתי נורמליים - ולא כסטייה או התנהגות עבריינית. החוקרות מתייחסות לממדים של קשר, התפתחות בתוך יחסים, והמשמעות של קבוצת השווים.

ב. "שיח של סוכנות-יכולות" - מושג זה מתאר מצב שבו הנערות מודעות להגבלות שמטילות עליהן ההבניות החברתיות, והן מתנהלות מתוך הכרה ותמרון של הבניות אלו. הן מעצבות ויוצרות מציאות, מנהלות משא ומתן עם המוסדות שמגבילים אותן, ומבקשות לרכוש עמדה ביחסי הכוח החברתיים (ברקוביץ'-רומנו, קרומר-נבו וקומס, 2012). עפ"י גישה זו, הצעירה אחראית לחייה ובעלת יכולות לבצע בחירות שיקבעו את מהלך חייה.

ג. "הצטלבות מיקומי שוליים" - תיאוריה זו גורסת כי יש להבין את מצבי החיים של הצעירות מתוך בחינה של הצטלבות מיקומי השוליים שלהן: מעמד, מגדר, גזע, שיוך אתני, נטייה וזהות מינית וגיל, כמו גם ניתוח הקשרים ביניהם (קרומר-נבו 2006). היא מדגישה את מקומן החברתי של הצעירות השייכות לקבוצות שוליים, ומעודדת עשייה לקידום שינוי חברתי וצדק חברתי.

הגישות הפמיניסטיות הן רבות ומגוונות, אך יש מספר אלמנטים המשותפים לכולן: שימוש בניתוח מגדרי-חברתי התופס את הפגיעות של הצעירות כתוצר של הבניה חברתית, ולא של בעיה הטמונה בהן עצמן; מודעות ליחסי הכוחות בחברה ושאיפה להגדלת האוטונומיה של הצעירות; ופרקטיקה של הורדת חסמים והגברת הנגישות והזמינות של המטפלות עבור הצעירות, לרבות חשיפה של רגשות המטפלות והגעה אל הצעירות לשטח (איל-לובלינג וקרומר-נבו, 2017).

פלד וקרומר-נבו (2012) מתארות מספר מאפיינים של שיטות התערבות בעבודה הסוציאלית, הנחשבות לפמיניסטיות: אוכלוסיית היעד של ההתערבות היא בדרך כלל נשים ונערות; בבסיס ההתערבות עומדת תפיסה פוליטית של מצבן של נשים, כלומר - הכרה באי השוויון ובדיכוי המובנה בחברה ביחס לנשים המצויות במצבי נחיתות חומריים וסימבוליים; הבעיה או הצורך העומדים במוקד ההתערבות נתפסים כנובעים מהתנסויות חיים ייחודיות של נשים; הזהויות וההשתייכויות החברתיות-תרבותיות המרובות של נשים נלקחות בחשבון ונתפסות כמפתח להבנת מצבן ולהתערבות עמן; ההתערבות כוללת תייחסות למקורות החברתיים-מבניים של המצוקה ולאופן שבו הם תרמו למצוקה זו; נעשה שימוש בגישות התערבות "מחזקות" כגון שיתוף לקוחות, העצמה וכוחות, ו/או בגישות התייחסותיות; ישנה מודעות ליחסי הכוח המתקיימים במערכת היחסים הטיפולית וניסיון להפחיתם ולייצר שותפות והדדיות; ולבסוף, ההתערבות שואפת לתמוך בפרטים, בד בבד עם קידומו של שינוי מבני-חברתי.

מהתיאוריה אל השטח:

עקרונות פמיניסטיים בעבודה עם צעירות "בדרכי"

עבודת התחום, כפי שהתפתחה לאורך השנים, נשענת במידה רבה על העקרונות הפמיניסטיים. בפרק זה נפרט כיצד הגישות הפמיניסטיות משמשות אותנו כבסיס לא רק לעקרונות עבודה תיאורטיים, אלא גם לפרקטיקות מרכזיות בפעילותן היומיומית של תוכניות "בדרכי" ובמגען עם צעירות וצעירים במצבי סיכון ומצוקה.

יצירת קשר ודיאלוג בגובה העיניים

חלק חשוב מתהליך השינוי והצמיחה של הצעירות בתוכניות השונות נרקם בזכות האפשרות ליצור עם הרכזת קשר אישי, המתאפיין בכבוד, בעקביות, בהדדיות, באמון ובבחירה. זאת, מתוך הבנה כי קשר עם דמות מיטיבה הנשען על דיאלוג בגובה העיניים מאפשר יצירת "בסיס בטוח", וכי הדבר הכרחי על מנת לאפשר לצעירה מרחב לחקירה, להתנסות ולבניית אמון. הציטוט הבא, של אחת מבוגרות תוכנית השירות הלאומי, מדגים זאת היטב:

השירות לימד אותי דיאלוג... זה הרבה זמן היה לי קשה כי לא הכרתי את זה, אבל עד היום אני מאמינה בזה... לקח לי אחר כך זמן להבין שכל הפגיעה היא של קשר. להיות היום בקשר זה עבודה אבל אני מאמינה בזה כי זה חשוב לי היום, לשתף זה משהו שחשוב לי... וזאת פעם ראשונה שהיה לי קשר שהוא לא בכוח... לא הכריחו אותי... הייתי גדולה, אני יכולה ללכת אם אני לא רוצה. קשר זה הדבר הכי משמעותי שלמדתי בשירות... (אורים, 2017).

במחקר אודות תוכנית השירות הלאומי, נמצא כי הדמויות המלוות את הצעירות במהלך השירות הן בעלות משמעות מן המעלה הראשונה באספקטים רגשיים, חברתיים, קוגניטיביים, חינוכיים ואחרים (בנבנישתי ושות', 2011). הממצאים מעידים כי ההערכה הכוללת כלפי הצוות המלווה הייתה גבוהה, ובמיוחד במה שנוגע להתייחסות הצוות בכבוד למשתתפות, ולרצון הצוות לעזור להן:

בזכותה אני עד היום במקום העבודה. היא הייתה כמו אמא. היא תמכה בי לכל אורך הדרך, גם כשנפלתי היא הרימה אותי, ועד היום אני בקשר איתה. היא בעיקר תמכה והייתה שם בדברים קשים ופחות קשים שעלו כחלק מהעבודה. (...) בתוכנית קיבלתי קבלה, פשוט ככה, אמון בסיסי, הסתכלות פנימה לתוך הנפש ולא הסתכלות חיצונית ששופטת ורק מזיקה (זעירא ושות', 2014).

גם במחקר אודות תוכנית צל"ש, נמצא שהקשר עם הרכזת משמעותי מאוד למשתתפות; למעלה מ-91% מהמשתתפות ציינו כי הן מרגישות שהן יכולות לתת אמון ברכזת, ו-84% ציינו כי הרכזת עזרה להן ברגעי משבר וקושי. זאת ועוד, 80% דיווחו כי הרכזת סייעה להן לזהות את הכוחות ואת היכולות שלהן. במסקנות המחקר נכתב כי "מן הממצאים עולה כי ללא התמיכה והליווי האישי בתוכנית, הניתנים על ידי רכזות (עו"ס), הנערות היו מתקשות להתמיד בתוכנית ולפתח מיומנויות הסתגלות" (ליפרמן-אטר, 2018).

חשוב לציין כי פיתוח קשר בריא כמתואר לעיל אינו עניין של מה בכך, היות שרבות מהצעירות המגיעות לתוכניות התנסו לאורך חייהן במערכות יחסים בלתי עקביות, שהתאפיינו בשרירותיות, בפגיעה ובחוסר כבוד. עולם המבוגרים נתפס בעיניהן כלא אמין, כאינטרסנטי, כשיפוטי, כמרתיע וכמסוכן. הצעירות מתקשות לקיים קשרים בטוחים המתאפיינים באמון, באינטימיות ובאפשרות להיעזר באחר; ע"פ גור, אצל צעירות במצבי סיכון קיימת פגיעה ביכולת לקיים קשר בריא הקשורה באופן ישיר או עקיף לחלק גדול מבעיות ההסתגלות והתפקוד של הצעירות (גור, 2006).

חיזור

יצירת קשר מיטיב בין צעירה לרכזת הוא תהליך מתמשך הדורש מידה לא מבוטלת של חיזור, בעיקר לנוכח הקשיים התפקודיים של הצעירות. קושי בתפקוד הוא, למשל, קושי של משתתפות התוכניות לקום בבוקר ולהגיע בזמן למקום שבו הן אמורות להיות במסגרת התוכנית (בצל"ש - ביה"ס, בשירות הלאומי - מקום ההתנדבות, בתוכנית ההמשך - המכללה/ אוניברסיטה שבה הן לומדות, ו/או מקום העבודה שלהן). הקושי יכול להתבטא גם באי הגעה לפגישות עם הרכזת ובהיעדרות מימי ההכשרה השבועיים.

יש לזכור כי קשיים בתפקוד הן סיבה מרכזית שבגינה צעירות מגיעות לתוכניות אלו מלכתחילה, כך שאי-הגעה היא למעשה ביטוי להתנהגות הרגילה של המשתתפות. זה

האופן שבו הן נהגו במשך שנים כאשר היו במערכת החינוך, כתגובה לקשיים חברתיים ו/או לקשיים מול גורמים סמכותיים (מורים/ות, מחנכים/ות, מנהלים/ות). סביר להניח כי הימצאותן במסגרת דומה כעת מציפה זיכרונות לא נעימים ממערכת החינוך, ודוחפת אותן לחזור לאותם דפוסי התנהגות מוכרים.

בעיות בתפקוד יכולות לנבוע מקושי להתחייב ולשאת באחריות, או מקשיים כלליים, חיצוניים לתוכנית, כמו קושי בהתארגנות טכנית סביב התחבורה הציבורית וכד'; וכן מקושי לתמרון בין התוכנית לעבודה (רוב הצעירות נאלצות, עקב מצבן הכלכלי, לעבוד במקביל להשתתפות בתוכנית).

תהיה הסיבה אשר תהיה, הנחת העבודה היא שאם הצעירות נרשמו לתוכנית מתוך בחירה חופשית, הן אכן מעוניינות להיות בה. חוסר התפקוד לא נתפס באופן שלילי, כחוסר אחריות, אלא באופן שמבין את מצבי החיים שלהן (בהתאם לתיאוריית הצטלבות מיקומי השוליים), ומכיר בכך שחוסר תפקוד יכול להיות תוצאה של הרגל או של קושי אובייקטיבי.

חיזור היא הפרקטיקה המרכזית בהתמודדות עם סיטואציה של קשיים בתפקוד ובכלל. הרכזת תיצור קשר טלפוני עם הצעירה, תשלח הודעה, ואף תגיע לביקור בית אצל הצעירה. בכל הניסיונות לתקשר עם הצעירה, הרכזת לא תביע אכזבה אלא אמפתיה והבנה, כדי להשאיר תמיד פתח לחזרה. היא תגיד לצעירה שהיא סומכת עליה שתאסוף את עצמה ותגיע בפעם הבאה; הדבר נכון גם אם הסיטואציה תחזור על עצמה שוב ושוב. גם אם על פניו נראה כי החיזור הזה הוא חסר תוחלת (אין מענה מצד הצעירה), יש לזכור כי הצעירות משוועות להרגיש רצויות, וכי הן בוחנות כל העת עד כמה רוצים אותן. לא ניתן לדעת באיזה שלב הצעירה תרגיש מוכנה לחזור, ולכן חשוב שהרכזת תמשיך לשמור איתה על קשר, וגם תגדיר במדויק את המועד הבא שבו היא מצפה מהצעירה להגיע. במרבית המקרים, בשלב כלשהו, הצעירה תתרצה ותשוב לתפקוד.

משהגיעה הצעירה, הרכזת תשקף לה את המצב ותבקש ממנה להסביר במילים שלה מדוע איננה מגיעה ומה מקשה עליה. לאחר מכן תנסה הרכזת להציע פתרונות לקשיים שיעלו מהצעירה. במידה והצעירה לא משיבה, הרכזת תנסה להציע פרשנויות משלה ולחשוב יחד עם הצעירה על פתרונות ועל דרכים להקל עליה; הרכזת יכולה לשאול את הצעירה אם זה קרה לה בעבר, ומה סייע לה אז (למשל: לחלק את השנה למקטעים ולעבוד בטווחי זמן קצרים; לקיים שיחות קבועות עם מטפל/ת, וכד'). הרכזת תשדר לצעירה שהיא חשובה לה, ושהיא יכולה להיתרם רבות מהתוכנית - ולא תוותר גם אם הצעירה תעיד שאיננה מעוניינת להשתתף בתוכנית. התעקשות זו של הרכזת תהפוך בסופו של דבר לאבן דרך משמעותית ביותר בתהליך יצירת הקשר בינה לבין הצעירה.

במקרה שהחיזור צלח והצעירה חזרה לתפקד (גם אם לא באופן מלא), הרכזת תעצים את

הדבר ותגיד לה שהיא גאה בה, שהיא יודעת שלא קל לה להגיע, שטוב שהגיעה בסוף ושהיא משמעותית. חיזוקים חיוביים מסוג זה יסייעו לצעירה להתמיד ולשפר את התפקוד שלה עם הזמן. החיזור הוא חיוני, היות שהצעירות, ברוב המקרים, לא חוו בעבר תגובות של חיזור מסביבתן - כלומר משפחותיהן וממערכת החינוך - וחשוב להעניק להן תחושה שרוצים אותן ו"נלחמים" עליהן, גם אם הן יבחרו להתעלם ולפרוש מהתוכנית.

במקרה שהחיזור לא צלח לאורך תקופה, והתקיימו כבר מספר שיחות בין הצעירה לרכזת - ולא פעם גם בין הצעירה למנהלת התוכנית - רק אז יוצב גבול. "גבול" יכול להתבטא למשל בהוצאה לפסק זמן מתוכנית השירות הלאומי; באי קבלת קצבת הבטחת הכנסה בתוכנית צל"ש; או באי קבלת מלגה בתוכנית ההמשך. חשוב לציין ששימוש ב"איומים" או בסנקציות מסוג זה הוא בבחינת מוצא אחרון, שכן אנו מעוניינות לעודד הגעה מתוך הנעה פנימית. יתרה מזאת, גם במהלך פסק הזמן, הרכזת תמשיך לשמור על קשר עם הצעירה. יש צעירות שחוזרות לתוכנית אחרי פסק זמן ומסיימות אותה; לעיתים החזרה מותנית בקבלת טיפול בקהילה.

קשה להגדיר כללים מדויקים לחיזור ולומר באופן גורף כמה שיחות טלפון, הודעות או ביקורי בית יש לעשות בטרם יוחלט על שימוש בסנקציה כלשהי. הדבר תלוי במידה רבה בצעירה, ברכזת ובקשר שנוצר ביניהן. כמו כן, במקרים כאלו יש חשיבות רבה להדרכה של מנהלת התוכנית, כדי לוודא שהרכזת חיזרה מספיק מחד, ומאידך - שהיא לא חיזרה יותר מדי במקום שבו היה צריך כבר להציב גבול.

רק במקרים חריגים ביותר, הצעירה תוצא בסופו של דבר מהתוכנית, תוך הסבר כי ההשתתפות בתוכנית מבוססת על הרצון שלה להיות בקשר עם הרכזת, ואם היא לא מעוניינת בקשר ברגע זה - עדיף לעשות הפסקה, ואם וכאשר היא תרגיש מוכנה לקשר, היא תוכל לחזור לתוכנית. זהו ביטוי לעיקרון חשוב המייחד את תוכנית "בדרכי" - הבחירה היא מתמדת, והדלת לעולם לא נסגרת. היא יכולה להיסגר זמנית, אבל מרגע שהצעירה תחליט שהיא מעוניינת לחזור על כל המשתמע מכך, התוכנית תקבלה בזרועות פתוחות.

הכרה בכוחות

ההכרה של הצעירות בכוחות שלהן איננה עניין של מה בכך. בשל נסיבות חייהן, הצעירות תופסות את עצמן ונתפסות על ידי החברה כבלתי מסוגלות לעשייה ולנתינה. לא אחת, בראיון הכניסה לתוכנית, מדווחות הצעירות על קשיים בתפקוד היומיומי, לרבות קושי לקום בבוקר, להתחייב לאורך זמן, לקבל סמכות ולהיות במסגרת. למרות זאת הן מבקשות לקחת חלק בתוכנית הדורשת לא מעט כוחות ועמידה במשימה - כל תוכנית והמשימה המרכזית שלה:

- בתוכנית צל"ש, המשימה העיקרית של הצעירה היא הלמידה. המשתתפות לומדות חמישה ימים בשבוע בבתי ספר מקצועיים של זרוע העבודה, במטרה לרכוש תעודת מקצוע. עצם נוכחותן בבתי הספר, על אף שרבות מהן נשרו ממערכת החינוך באופן גלוי או סמוי, היא הוכחה למסוגלות שלהן. ההישג מתעצם כמובן אם הן מצליחות להתמיד, לסיים את הלימודים ולרכוש את תעודת המקצוע.
- בתוכנית השירות הלאומי, המשימה העיקרית היא ההתנדבות. הצעירות מתנדבות כ-32 שעות שבועיות בתחומים מגוונים: חינוך, רווחה, בריאות ועוד. מקום ההתנדבות מותאם לכל צעירה באופן אישי, בהתאם לרצונה, לכוחותיה ולנטיותיה.
- בתוכנית ההמשך המיועדת לבוגרות השירות הלאומי, נדרשת הצעירה ללמוד ו/או לעבוד. למעשה, בשלב זה הצעירות נדרשות לעסוק בפעילות הנורמטיבית המצופה מבנות גילן, ובכלל זה להיות עצמאיות במידה מסוימת, להעסיק את עצמן ולבנות לעצמן מסלול התפתחות והתקדמות - כל אחת בכיוון המתאים לה.
- צעירה שנכנסת לאחת מתוכניות "בדרכי" נדרשת להיות בעשייה ובתפקוד יומיומי. מרכיבי התוכנית השונים, מטרתם לאפשר את העשייה - מתוך אמונה כי עשייה משמעותית היא בעלת ערך לתפיסת העצמי, לחיזוק תחושת המסוגלות ולבניית האמון העצמי.
- אנו מאמינות כי הכוחות טמונים בצעירות, אולם נסיבות חייהן לא אפשרו להן להכיר בכוחותיהן. התפקוד היומיומי, העשייה המשמעותית הנשענת על כוחותיהן וחוויות ההצלחה והמסוגלות, הן שמאפשרות לצעירות לתפוס את עצמן כבעלות ערך.

יצירת קבוצת שייכות

חוויות החיים העיקרית של רבות מהצעירות המגיעות לתוכניות "בדרכי" מתאפיינת בבדידות רבה. אחד המרכיבים המאפשרים להן חוויה שונה, אשר מתקיים בכל אחת מהתוכניות, הוא המרחב הקבוצתי שבו הן לוקחות חלק באינטנסיביות משתנה - ואשר מטרתו העיקרית היא יצירת תחושת שייכות.

בתוכנית צל"ש המשתתפות נפגשות יום-יום במסגרת ביה"ס, ויום אחד בשבוע מוקדש לרכישת כישורי חיים ולהפגה מהלימודים ("יום אשכולות"); בתוכנית השירות הלאומי המשתתפות נפגשות אחת לשבוע ביום הכשרה, שבמסגרתו הן לוקחות חלק בעבודה קבוצתית פסיכו-חינוכית, עוברות סדנאות תוכן (עפ"י תוכנית שנתית מותאמת), ומתנסות בסדנאות העשרה; ובתוכנית ההמשך, מרבית המשתתפות נפגשות כקבוצה אחת לחודש ועוסקות בנושאים מגוונים, כגון בחירת תחום לימודים, התארגנות בלימודים, מיומנויות למידה, ניהול זמן, ניהול תקציב, יעוץ תעסוקתי, חיזוק המסוגלות הלימודית, מיניות בריאה,

זוגיות מיטיבה, אחריות אישית וחברתית ועוד.

התיאוריות הפמיניסטיות עוסקות במשמעות קבוצת השווה עבור נשים בכלל, ונשים צעירות בפרט. חוקרות מצאו כי תהליך ההתפתחות וההתבגרות הנשי הוא שונה מזה הגברי - נשים מתפתחות בתוך יחסים בין-אישיים ומפתחות זהות "בין-עצמית" ולא רק זהות "עצמית". בדומה לכך, תפיסה עצמית חיובית של נערות נוצרת מהמפגש וההתנסות עם בנות מיין (ABRAMS, 2003)

"מודל היחסים" (SELF IN RELATION) של מילר מדגיש את חשיבותה של ההתפתחות המשולבת בקשרים עבור נערות. לפי תיאוריות ההתפתחות דרך יחסים, צעירות זקוקות עוד יותר מצעירים לתמיכה של קבוצת השווים. נשים ונערות זקוקות למערכת יחסים הדדית ושוויונית על מנת לצמוח, להתעצם ולפתח תחושת ערך עצמי (COLLAROSS & ECCLES, 1999).

המרחב הקבוצתי בתוכניות "בדרכי" הוא מקום של מפגש ושייכות עבור הצעירות; מתוך השייכות לקבוצה, מתפתחת השייכות לתוכנית. המפגשים הקבוצתיים מסייעים בביסוס תחושת הנורמטיביות, ומאפשרים שיקוף של היכולות והכוחות של כל משתתפת; שיתוף בחוויות, כמו גם בניסיון החיים, ובדרכים להתמודדות עם הקשיים המשותפים; תמיכה בהתמודדות עם הקשיים האישיים, ועוד.

המפגשים הקבוצתיים מספקים גיבוי עיוני ומקצועי לעשייה של הצעירות באשר היא, ועוסקים בתכנים שמעסיקים אותן. מתוך התפיסה כי "ידע הוא כוח", המפגשים מציעים למידה, הרחבה מושגית, הקניית ידע ותובנות. הלמידה נעשית הן דרך הממד הרגשי והן דרך הממד הקוגניטיבי, והיא מרחיבה את ההבנה ואת ארגז הכלים של המשתתפות.

ניתן לראות כי למפגשים הקבוצתיים יש חשיבות מהמעלה הראשונה בבניית תחושת השייכות של הצעירות. מחקר הערכה שהתקיים בשנת 2018 בתוכנית ההמשך, במסגרת מחזור ב' של מסלול "אקדמיה לחיים", הראה כי הקבוצה מהווה מקור לתמיכה ולשייכות - לעיתים באופן בלעדי (ליפרמן-עטר, 2019). הדבר עולה מעדויות רבות של הצעירות:

"הקבוצה היא מקור לתמיכה. עוד צעירות שעברו דברים כאלה. לא בכל מקום אני מרגישה שייכות וכאן זו קבוצת השווים שלי".

"במהלך התוכנית היה לי משבר גדול והן [הקבוצה] פשוט הוציאו אותי מזה. בהתחלה סיפרתי רק לרכזת ואז סיפרתי בעידודה לכל הקבוצה וזה מאוד עזר לי".

"בלימודים נראה שלכולם יש אבא ואמא שנותנים להם כסף ואני לא שייכת. כאן כלנו אותו דבר".

אתגרים ביישום עקרונות פמיניסטיים במערכת ממסדית

בפרק הקודם סקרנו חמש פרקטיקות עבודה שבהן אנו עושות שימוש בתוכניות "בדרכי", אשר מבוססות על עקרונות הגישות פמיניסטיים. אולם, יישומם בשטח של עקרונות ושל פרקטיקות אלו, עלול להתגלות כמשימה לא פשוטה כאשר מדובר בתוכניות ממסדיות, כלומר, בתוכניות המהוות חלק מהסדר החברתי הקיים והמשרתות אותו.

במקרה שלנו, שלוש התוכניות של תחום "בדרכי" תומכות בסדר החברתי הקיים במדינת ישראל, הקובע כי על צעירות בנות 18 למלא את חובתן למדינה, וכי אם אין ביכולתן להתגייס לשירות צבאי, עליהן להתנדב לשירות לאומי. במובן זה, התוכניות פונות אך ורק למי שמתכוונות לבצע, או שביצעה כבר, שירות כלשהו. זאת ועוד, התוכניות שואפות לכונן את הצעירות אל המסלול ה"מקובל" בחברה, ולעודדן לעמוד ב"משימות" שהחברה החליטה כי הן הרצויות והמתאימות לגילן - ובראשן לימודים ועבודה. יתרה מכך, שתיים מתוך שלוש תוכניות "בדרכי" (תוכנית צל"ש ותוכנית השירות הלאומי-אזרחי) ממומנות ומפוקחות על ידי המדינה, כך שהן תוכניות ממסדיות בכל היבט.

לתפיסתנו, קיימים שני אתגרים מרכזיים ביישום תוכניות שמגדירות את עצמן כפועלות בגישה פמיניסטית מצד אחד, אך מן הצד האחר - נתונות במקרים רבים לתכתיבים של גורמים ממסדיים חיצוניים, אשר קובעים את מסגרת הכללים והנהלים, מפקחים עליה ומתקצבים אותה. בפרק זה נציג את האתגרים, ואת הדרך שבה אנו רואות לנכון ליישם את הגישה הפמיניסטית ביחס אליהם?

פיתוח יחסי קרבה במסגרת היררכית

רכוזות תוכניות "בדרכי", שהן ברוב המקרים עובדות סוציאליות, הן אלו שקולטות את הצעירות לתוכניות, בתהליך שכולל ריאיון אישי. אף על פי שלא מדובר בראיון קבלה אלא בראיון מיון, הוא יוצר אצל צעירות רבות תחושה שהרכוזת היא זו שאחראית במובן מסוים לגורלן. כמו כן, הרכוז נדרשת לפקח על נוכחותה של הצעירה בתוכנית, והיא גם זו שמאשרת את דו"חות הנוכחות שלה בשירות הלאומי, או מאשרת את מתן המלגה לצעירה על סמך הגעתה למפגשים בתוכנית המשך. תפקידים אלו של הרכוז יוצרים באופן בלתי נמנע מערכת

העובדה שחווית השייכות המתוארת לעיל נוצרה דווקא בתוך מסגרת ממוסדת, הדומה למסגרות ממוסדות אחרות, שמקן צעירות אלו ברחו או נשרו במהלך חייהן (למשל, ביה"ס), היא כשלעצמה מפתיעה. ההסבר לכך נעוץ, כנראה, בכוחה של הקבוצה: קבוצה שנבנית נכון ועובדת נכון מתגבשת עם הזמן לכדי שלם הגדול מסכום חלקיו. קבוצה כזו מחזקת מאוד את הצעירות החברות בה ומעודדת אותן להתמיד בתוכנית, לא לוותר לעצמן ולפתח שאיפות וחלומות.

תיווך למענים בקהילה

במסגרת התוכניות עולים לא פעם תכנים קשים ומאתגרים, בעיקר בהתחשב בעובדה שמדובר בצעירות הנוטות לנקוט התנהגויות המסכנות אותן, כגון שימוש בחומרים ממכרים (סמים ואלכוהול), הפרעות אכילה, איום באובדנות או ניסיונות אובדניים בפועל. חשוב לציין כי התנהגויות אלו נתפסות בעינינו כנובעות מדיכאון או מחרדה, וכביטוי למצוקה שבה מצויות הצעירות. הפרשנות שלנו, המבוססת על מחקרים רבים בנושא, גורסת כי הצעירות פונות לדפוסים מסכנים כאסטרטגיית התמודדות בשעת משבר. כך למשל, אנו מוצאות כי צעירות רבות פוגעות בגופן בצורה זו או אחרת בעקבות פגיעות מיניות שחוו בעבר; אנו מניחות שזהו ניסיון להחזיר לעצמן מעט שליטה על גופן, לאחר חוויות שבהן נכפתה עליהן פגיעה שהן לא בחרו בה.

על הצוותים המפעילים את תוכניות "בדרכי" מוטלת החובה להפנות כל צעירה למענה מקצועי המותאם למצב הייחודי שבו היא נמצאת, ועל כן נעשית עבודה מתמשכת לתיווך ולחיבור של הצעירות למענים בקהילה. חשוב להבהיר שאין משמעות הדבר שהצעירה תצא מהתוכנית - כל עוד היא מתפקדת כמקובל בה - אלא שהיא תופנה במקביל לתוכנית לסיוע נוסף. במקרה שמדובר בהתנהגות המובילה לחוסר תפקוד, גם אז תופנה הצעירה למענה המתאים מחוץ לתוכנית, ובחלק מהתוכניות תיתכן הוצאה מהתוכנית עד שהצעירה תשוב לתפקוד. עם זאת, נדגיש שוב שדלתות התוכניות תמיד פתוחות בפני הצעירות, והן יכולות לחזור על מנת לסיים את התוכנית גם אחרי שהיו באשפוז וכד'.

הפניית הצעירות למענים נוספים בקהילה היא חיונית - ראשית, מפני שהרכוזות לא תמיד מחזיקות בהכשרה, בניסיון ובמשאבים הדרושים לטיפול במקרים מסוימים; ושנית, מפני שהרכוזות מלוות את הצעירות בתוכניות התחומות בזמן קצר, בעוד שלטיפול מעמיק נדרשות מספר שנים. במובן זה, הטיפול בקהילה מייצר המשכיות. חשוב להדגיש כי הרכוזות יעודדו את הצעירות הזקוקות לכך לגשת לטיפול ולהתמיד בו, במקביל להשתתפותן בתוכנית, והן אף יעמדו בקשר עם הגורמים המטפלים בקהילה.

² פרק זה מבוסס על הרצאה של עו"ס נועה סער-הימן בכנס "צעירים בסיכון בישראל: מדיניות, מחקר ופרקטיקה", נוב' 2017

יחסים פיקוחית, סמכותית והיררכית בינה לבין משתתפות התוכנית, המתגרת את התפיסה הפמיניסטית שמתנגדת להבניות אלו.

אנו, כרכזות ומנהלות, שואפות לצמצם ולטשטש את החלוקה ההיררכית הנ"ל, ולעבוד בשותפות עם הצעירות; לרוב, נדון איתן באפשרויות העומדות בפניהן, נסביר להן כל אפשרות ואת ההשלכות של הבחירה בה, נשאל לדעתן, ונבקש לדעת האם הן מסכימות או לא. החלטות שנוגעות לחיים שלהן אינן מתקבלות ללא דיאלוג משותף ומבלי לשמוע את דעתן. אף על פי שהמסגרת של התוכניות כוללת גבולות ברורים, מתקיים כל העת דיאלוג מתמשך עם הצעירות על ההיגיון והמטרות העומדים ביסודם של גבולות אלו. כמו כן, חשוב לציין שהתפקידים הפיקוחיים בתוכנית הם כורח המציאות, אבל הם גם כלי שמאפשר לנו לסייע לצעירות לתפקד בתוך מסגרת ולהצליח בה. לנגד עינינו עומדים החיים הבוגרים בחוץ, אשר יאלצו את אותן צעירות לפעול בתוך מסגרות היררכיות, ולהצליח לקיים בכל זאת קשרים מיטיבים.

גם אם הדיאלוג עם הצעירות - ובוודאי זה הראשוני - הוא הרבה פעמים תפקודי, כלומר, הרכזת יוצרת קשר עם הצעירה באמצעות שיח על שגרת היומיום, על הגעה בזמן, על הגדרת תפקיד, על מחויבות ואחריות וכד', באותה נשימה שואפת הרכזת ליצור מרחבים נוספים של קשר. היא מדגישה בפני הצעירות כי הידע נמצא אצלן, שהרי הן מכירות את עצמן, את הצרכים ואת היכולות שלהן, והן יודעות מה יוכל לעזור להן ומה ישליל אותן. הרכזת מגדירה אומנם את מסגרת התוכנית - את השעות, את הכללים ואת הנהלים, אבל הצעירה היא זו שמתווה את הדרך ומכתיבה בתוך כך גם את קצב התפתחות הקשר.

הרכזת "מחזיקה" ביחד עם הצעירה מרחבי חיים שונים (לימודים/ שירות, דירה, פנאי וכו'), וכל אחד מהמרחבים מזמן קונפליקטים והתמודדויות משלו. מאחר שהרכזת שותפה ונוכחת במרחבים השונים, הקשר נשען על פיתוח יחסים סימטריים ככל האפשר, המאופיינים בפרספקטיבה טיפולית פמיניסטית. הצעירות, שרובן הורגלו למערכות יחסים סמכותיות, אשר גרסו כי הידע והכוח נמצאים אצל בעל הסמכות, נחשפות למערכת יחסים שונה עם הרכזת, המתבססת על בחירה ושוויון.

התגמשות בתוך מסגרת קשיחה

שלוש תוכניות "בדרכי" מהוות מסגרות בעלות חוקים ונהלים ברורים, ובחלקן אף קיימים חוקים נוקשים. בתוכנית השירות הלאומי-אזרחי למשל, יש הגדרות ברורות לגבי מקומות השירות, מסגרת שעות השירות ואף לגבי הדרך למלא דו"חות. בשנים האחרונות, כחלק מתהליך מיסודו של השירות הלאומי-אזרחי, הכללים והנהלים אף הוקשחו. על רקע זה,

ועל אף שהתקנים ה"אישיים" מאפשרים גמישות בשיבוץ, אנו מוצאות שיש צורך להגמיש את המערכת במקומות נוספים כדי לספק לצעירות מסגרת שתותאם בצורה טובה יותר לצרכים שלהן ולהתמודדויות שלהן, ושתתחשב בסיפורי חייהן האינדיבידואליים. כיוון שטובת הצעירות היא שעומדת לנגד עינינו, אנו מאמינות שתפקידנו הוא לא לקבל את התכתיבים החיצוניים באופן אוטומטי, אלא להיות אקטיביות ולהתנגד לנהלים ולמסגרת במקרים שיש בהם משום פגיעה בצעירות.

גם בתוך מערכת הכללים המוכנית והברורה שמציבה המדינה (משרד הרווחה ו/או רשות השירות האזרחי-לאומי), אנו מנסות להרחיב את אפשרויות הבחירה של הצעירות ככל האפשר. מאמץ זה מתבסס על ההנחה שרבות מהצעירות מגיעות לתוכניות שלנו אחרי התנסויות וחוויות קודמות של בחירה מצומצמת עד היעדר בחירה. מדובר בנשים צעירות, בגיל ההתבגרות, שחלקן גרות בפריפריה הגיאוגרפית ו/או החברתית של המדינה, חלקן מהגרות - עולות חדשות - או בנות למשפחות מהגרים, רובן מגיעות מרקע סוציו-אקונומי קשה, ולרובן לא ניתנה מעולם בחירה - מלאה או חלקית - בנושאים חשובים הנוגעים למהלך חייהן. על אחת כמה וכמה נפגעה אפשרות הבחירה בקרב צעירות המגיעות מרקע של פגיעה מינית, אשר חוו חוסר שליטה קיצוני וכפוי.

לכן, הצעירות המשתתפות בתוכניות "בדרכי" מוזמנות לתהליך של בחירה מתמשכת, המלווה אותן לכל אורך התוכנית. הבחירה האישית שזורה בכל החלטה הקשורה בהנעתן לתכניות - החל מעצם הבחירה להיות חלק מתוכנית שאין הן מחויבות בה. הדבר ממשיך בבחירות היומיומיות: לקום בבוקר, להשתתף בפעילויות התוכנית, להחזיק סדר יום. יש לציין כי עבור חלק מהצעירות, השגרה של בחירה יומיומית היא מאתגרת ביותר לאחר שנים של חוסר תפקוד במסגרות. כמו כן, אנו מאפשרות לצעירות לנוע בין מסגרות - לצאת מהתוכנית ולחזור אליה, ולחלופין, להישאר בתוכנית גם כשהתפקוד של הצעירה אינו מיטבי.

תוכנית השירות הלאומי מאפשרת בחירה גם במסגרת השירות, וכן באופי התפקיד ומרכיביו. התאמתה של מסגרת זו לצעירה באמצעות התקן ה"אישי" מגדילה את סיכויי ההצלחה בשירות, וגם מאפשרת לתוכנית לעודד תהליך של חקירה - בעיקר בהיבט המקצועי, אך גם בהיבטים של קשרים חברתיים, של מקום מגורים ושל סדר עדיפויות. היכולת לעבור בין מקומות ובין תפקידים בשירות מאפשרת, להערכתנו, חוויה של הצלחה.

הדבר נכון גם לתוכנית ההמשך, ולאופן שבו היא מתייחסת לדרך הבחירה של הצעירות במקצוע שאותו הן מעוניינות ללמוד - גם במקרה שהן חוזרות בהן, משנות ומחליפות מקצועות לימוד. אנו ב"בדרכי" מציעות לראות בשינויים שכאלה חוויות של למידה, התנסות וגדילה. לתפיסתנו, מדובר בתהליך חקירה, המאפשר את העמקת ההיכרות של הצעירות עם עצמן - עם יכולותיהן, כישוריהן ומגבלותיהן. זהו חלק מתהליך של זיהוי והכרה בכוחות,

סיכום

מדריך זה מאגד את הידע שנצבר מזה 15 שנה בתחום "בדרכי" בעמותת בת עמי, המפעילה תוכניות לצעירות ולצעירים במצבי סיכון ומצוקה. ידע זה מבוסס על פעילותן של שלוש תוכניות המקיימות ביניהן רצף: תוכנית צל"ש - צעירות לקראת שירות, תוכנית השירות האזרחי-לאומי - נערות ונערים למען הקהילה, ותוכנית ההמשך, המיועדת לבוגרות ולבוגרי התוכניות.

הידע התיאורטי שעליו מבוססת פעילותן של שלוש התוכניות כולל עקרונות עבודה היונקים מהתיאוריה של "בגרות בהתהוות", מגישת הכוחות, ובעיקר מהעבודה הסוציאלית הפמיניסטית. אחת ממטרותינו במדריך זה הייתה להציג ולהדגים את הדרכים ליישום פרקטי של עקרונות הגישות הפמיניסטיות בעבודה עם צעירות וצעירים במצבי סיכון, דרך הניסיון של תוכניות "בדרכי". לשם כך, תיארו בהרחבה חמש פרקטיקות שאנו עושות בהן שימוש תדיר: יצירת קשר בגובה העיניים; חיזור; הכרה בכוחות; יצירת קבוצת שייכות; ותיווך למענים בקהילה. אנו מקוות כי העלאת הדברים על הכתב תסייע להרחבת השימוש בפרקטיקות אלו בקרב כל העוסקות והעוסקים בתחום, וכמובן לפיתוח של דרכים נוספות ליישום עקרונות אלו בעבודתנו. הייחוד של תוכניות "בדרכי" הוא בשילוב המתקיים בהן בין שני מרכיבים שעלולים להיתפס כסותרים: מצד אחד המרכיב התפקודי, שבו המציאות נוכחת כל העת בדמות דרישות הנובעות מהמסגרת המסדית של התוכניות ומההקשר הממסדי שבתוכו הן פועלות; ומהצד האחר, המרכיב הטיפולי, שמתבסס על עקרונות הבחירה והשוויון שהם חלק בלתי נפרד מהעבודה הסוציאלית הפמיניסטית. לפיכך, מטרה חשובה נוספת בכתיבתו של מדריך זה הייתה להראות כיצד שני המרכיבים הללו מצליחים לדור יחדיו במרחב שנוצר בתוכניות "בדרכי". מרחב זה, שבו מתרחשים היחסים בין הצעירות לבין עצמן, ובינן לבין הרכוזות בתוכניות, מכיל את הסתירה המובנית בין המרכיב התפקודי למרכיב הטיפולי על ידי בנייה של מערכות יחסים גמישות ושוויוניות במידה רבה, המותאמות לצורכי הצעירות, ועל ידי יצירה מתמדת של אפשרויות בחירה רחבות ככל האפשר.

תוכניות "בדרכי" - מעצם היותן ממסדיות - נוטות ביסודן להיות מובנות, קשיחות, היררכיות ובעלות גבולות ברורים. עם זאת, תחושתנו, כצוות המוביל את התוכניות, היא שיש לנו מקום לגלות מידה ניכרת של גמישות (על אף הקשיחות), ולפתח יחסי קרבה משמעותיים (על אף ההיררכיה המובנית).

ניתן לסכם ולומר, כי השאיפה שלנו ב"בדרכי" היא לייצר אלטרנטיבה חברתית-פמיניסטית דווקא בתוך מסגרת ממסדית מובהקת, ולאפשר לצעירות לסומונו על ידי החברה כ"לא מתאימות" למוסדותיה ליהנות גם הן מהאפשרויות שנפתחות באופן מסורתי רק בפני קבוצות פריבילגיות.

הכולל המשגה שלהם, פיתוח מודעות, וחיזוק המסוגלות והביטחון לייצר שאיפות לעתיד. בעברן של הצעירות, נתפסו מעברים ושינויים תכופים ככישלון, כחריגה וכסטייה, ואילו תוכניות "בדרכי" מבקשות לאפשר להן להגדיר את המעברים באופן חיובי - כחקירה, כבירור, כהתחייבות מחדש, כלמידה עצמית וכהתאמה נכונה. המעברים, לדידנו, משמעותם שהצעירה היא פרו-אקטיבית ולוקחת אחריות על חייה.

ההתעקשות על גמישות על אף המסגרת הקשיחה מתבטאת גם באופן ההתמודדות שלנו עם מקרים שנחשבים לחריגים מאוד, הכוללים התנהגויות שנמצאות בקצה הרצף. גם במקרים אלו, אנו שומרות על גמישות בדרך הטיפול ועל בחינה של מענים המותאמים לצעירה. כך למשל, במקרה של שימוש בסמים, הרכוזת תנסה לברר עם הצעירה מה הסיבה לשימוש, ולרוב תשוחח איתה על סוגי התפקוד הנדרשים בתוכנית שבה היא נמצאת, שאינם עולים בקנה אחד עם שימוש בסמים - הצורך ללכת לישון מוקדם ולקום בזמן, הצורך להגיע כל בוקר למקום ההתנדבות/ לימודים, וכדומה. במקביל, הרכוזת תנסה להציע אלטרנטיבה לשימוש בסמים, בתקווה שהצעירה תבחר בה. הנקודה המרכזית היא שהתוכניות בנויות במכוון כך שאין סט חוקים קבוע שקובע מראש מהו ה"קו האדום", אלא שכל מקרה נבחן לגופו, והתפקוד של כל צעירה נבחן לעומק, בניסיון לעודד תפקוד טוב יותר בהתאם לצרכיה וליכולותיה.

- אורים, ש. (2017). האם וכיצד משפיעה השתתפות בתוכנית שיקומית על אופן התמודדותן של צעירות שחוו טראומה בעבר עם השלכות הטראומה בהווה? עבודת מחקר לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית. אוניברסיטת חיפה.
- איל-לובלינג, ר. וקרומר-נבו, מ. (2017). עבודה סוציאלית פמיניסטית: פרקטיקה ותיאוריה של פרקטיקה. מאמר בשופוט. (טרם פורסם).
- בנבנישתי, ר., לוי, ד. ורפאלי, ת. (2011). הערכת השירות הלאומי לצעירים בסיכון, מזווית הראייה של הצעירים. מחקר הערכה, בית הספר לעבודה סוציאלית. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- ברקוביץ-רומנו, א., קרומר-נבו, מ. וקומס, מ. (2012). הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. חברה ורווחה, לב (3), 374-347.
- ברקוביץ-רומנו, א., קרומר-נבו, מ. וקומס, מ. (2013). גוף הידע המחקרי בישראל על נערות במצבי מצוקה: סקירה היסטורית מפרספקטיבה פמיניסטית. חברה ורווחה.
- גור, א. (2006). תמורות בהסתגלות ובייצוגי מערכת ההתקשרות של בני נוער במצוקה במהלך שהותם במוסדות טיפוליים - ההשפעה הטראנספורמטיבית של תפקוד דמויות טיפוליות כ"בסיס בטוח". חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- זעירא, ע., בנבנישתי, ר., תובל-משיה, ר., לוי, ד., רפאלי, ת. ופולק-ורדינגר, נ. (2014). הערכת השירות האזרחי-לאומי מנקודת מבטם של צעירים וצעירות בסיכון. משרד המדע והטכנולוגיה.
- כאהן-סטרבצ'נסקי, פ. (2005). צעירים בני 18 ויותר בסיכון (DISADVANTAGED OLDER YOUTH) - מאפיינים והשלכות - מחשבות ראשוניות. ירושלים: מאירים-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- כהן, ב.צ. (2003). גישת הכוחות בעבודה סוציאלית. חברה ורווחה, כ (3).
- ליפרמן-אטר, מ. (2018). מחקר הערכה לתוכניות תחום נערות, עמותת בת עמי.
- ליפרמן-אטר, מ. (2019). מחקר הערכה לתוכנית אקדמיה לחיים - מחזור ב', עמותת בת עמי.
- מיזלס, ע. (2010). צעירים ישראלים במעבר לבגרות: השפעת השירות הצבאי. עיונים בחינוך, סדרה חדשה (5), 190-159.
- סופרמן-הרניק, ה., אורים, ש. ונתן, ש. (2018). שירות לאומי אזרחי לצעירות מרקע של מצבי מצוקה וסיכון - מרחב "מטפח" בתוך מרחב נורמטיבי. בתוך: ת. בוני-נח, ש. נתן וס. בן-רפאל גלנטי (עורכות). צעירים בישראל: מחקר ועבודת שטח (291-277).
- פלד, ע. וקרומר-נבו, מ. (2012). עבודה סוציאלית פמיניסטית. בתוך: מ. חובב, א. לבנטל וי. קטן (עורכים). עבודה סוציאלית בישראל. תל-אביב: עם עובד, קו אדום.
- קטן, י. (2010). צעירים בישראל - בעיות, צרכים ושירותים - תמונת מצב ומבט לעתיד. משרד הרווחה והשירותים החברתיים, אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה.
- קרומר-נבו, מ. (2006). נשים בעוני - סיפורי חיים. הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- Arnett, J. J. (2004). A longer road to adulthood. In J. J. adulthood: The winding road Arnett (Ed.), Emerging from late teens through the twenties (pp. 3-25), New York: Oxford University Press.
- Abrams, L. S. (2003). Contextual variations in young women's identity negotiations. Psychology of Women Quarterly, 27(1), 64-75.
- Bender, D., Bliesener, T. & Losel, F. (1996). Deviance or resilience? A longitudinal study of adolescents in residential care. In G. Davies, S. Lloyd-Bostock & W. C. McMurrin (Eds.), Psychology, Law and Criminal Justice: International developments in research and practice (pp. 409-423). Berlin: DE Gruyter.
- Chodorow, N. (1978). The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender. Berkeley, California: University of California Press.
- Collarossi, L. G. & Eccles, J. S. (1999). Differential effects of support provides on adolescents mental health. Social Work Research, 27 (1), 19-31.

